

CZŁOWIEK Z ŻELAZA ANDRZEJA PĄGOWSKIEGO. POZAFILMOWE ŻYCIE PLAKATU

ARKADIUSZ BILECKI

Europejskie Centrum Solidarności / Uniwersytet Gdański
European Solidarity Centre / University of Gdańsk
arkadiusz.bilecki@phdstud.ug.edu.pl
ORCID 0000-0002-4601-7057

W grudniu 2015 roku w Europejskim Centrum Solidarności w Gdańsku odbyła się podniosła uroczystość. Andrzej Wajda wziął udział w wernisażu wystawy *Ukryte, wypowiedziane, przypomniane*, eksponującej wątki społecznych protestów w tryptyku filmowym *Człowiek z marmuru* (1976), *Człowiek z żelaza* (1981) i *Wałęsa. Człowiek z nadziei* (2013)¹. Wydarzenie było częścią obchodów rocznicy rewolty grudniowej 1970 roku w Gdańsku i na Wybrzeżu. Wzięli w nich udział uczestnicy i świadkowie tych wydarzeń oraz oficjalni goście, m.in. legendarny przywódca Solidarności Lech Wałęsa, prezydent Gdańska Paweł Adamowicz i Jacek Kurski, ówczesny podsekretarz stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na specjalną prośbę Andrzeja Wajdy w programie uroczystości znalazło się niecodzienne wydarzenie. Andrzej Pągowski, artysta grafik, wybitny twórca plakatów i reklam społecznych, przekazał do zbiorów muzealnych Europejskiego Centrum Solidarności dar ze swojego archiwum – makietę plakatu do *Człowieka z żelaza*, wykonaną w 1981 roku.

Plakat w muzeum czuje się jak zwierzę w klatce. Ale [my, twórcy – przyp. A.B.] powinniśmy przekazywać swoje prace w takie miejsca [jak ECS – przyp. A.B.], w których młodzież może je zobaczyć. Jestem dumny, że tego dnia, z takiej okazji, mogłem ten plakat przekazać. To jest jedyne miejsce, w którym on powinien być².

– mówił wzruszony Andrzej Pągowski.

¹ Wystawa „Ukryte, wypowiedziane, przypomniane”, ecs.gda.pl/title,pid,819.html (dostęp 5.04.2023).

² Epitafium pamięci ofiar Grudnia '70 w 35. rocznicę odsłonięcia pomnika Poległych Stoczniovców 1970, zapis wideo wydarzenia w zbiorach Działu Dokumentacji Filmowej ECS.

W niniejszym tekście postaram się zrekonstruować okoliczności powstania projektu plakatu, przypomnieć najważniejsze fakty związane z promocją filmu Andrzeja Wajdy oraz uporządkować informacje dotyczące losów plakatu *Człowiek z żelaza* jako dzieła artystycznego, obecnego na wystawach w kraju i za granicą. Okres ponad 40 lat, które upłynęły od premiery filmu, nie nadał projektowi Andrzeja Pągowskiego patyny szlachetności klasyka – pozostawił on plakat żywym i rozpoznawalnym symbolem, który wciąż można ciekawie interpretować. Za niektóre z tych działań odpowiada Europejskie Centrum Solidarności, w którym na co dzień pracuję, stąd wypływa moja chęć zajęcia się tym niezwykłym obiektem.

Projekt

Makieta plakatu trafiła do tej części zbiorów muzealnych Europejskiego Centrum Solidarności, w której gromadzone są dzieła sztuki i przedmioty o wartości historycznej³. Otrzymała numer ewidencyjny ECS/ZIS/3⁴. Opis przedmiotu w internetowym katalogu zbiorów ECS zawiera ściśle techniczne informacje: makieta to biała koszula z rozłożonymi rękawami naklejona poziomo na arkusz grubego, pomalowanego na biało brystolu o wymiarach 69 × 99 cm. Na koszuli odbity jest tułów autora w wyrazistym czerwonym kolorze⁵. Jest to najbardziej charakterystyczny element projektu. Pągowski tak opisywał pracę nad nim: „Po naklejeniu jej [koszuli – przyp. A.B.] na duży karton i pomalowaniu na biało otrzymałem prawie »kantorowski« relief. Teraz tylko zrobić krwawy odcisk. Pomalowałem się czerwoną farbą i położyłem na plakacie. Na plecach miałem deskę kreślarską, a kolega stał na niej i dociskał”⁶. Krytyk sztuki Szymon Bojko w analizie plakatu pisanej

³ W odróżnieniu od zespołu druków ulotnych i prasy drugoobiegowej, w którym znajdują się egzemplarze drukowanych plakatów do filmu.

⁴ *Prototyp plakatu promującego film Andrzeja Wajdy „Człowiek z żelaza”*, zbiory.ecs.gda.pl/items/show/4970 (dostęp 5.04.2023).

⁵ Ibidem.

⁶ *Najlepsze plakaty Andrzeja Pągowskiego. „Człowiek z żelaza”*, opinie.wp.pl/najlepsze-plakaty-andrzeja-pagowskiego-6039771840754817g/9 (dostęp 5.04.2023). Żartobliwie można dodać, że w tamtym okresie Pągowski zamierzenie niejednokrotnie pozostawiał ślady swojej fizyczności w pracy. Na anglojęzycznym plakacie do filmu *Indeks* (reż. Janusz Kijowski, 1977) umieścił swoje zdjęcie legitymacyjne – przekreślone zamasztyłym znakiem litery „X” dało *incognito* autorowi, kierując uwagę na los głównego bohatera filmu. Zob. A. Pągowski,

Il. 1-2. Od góry: Andrzej Wajda i Andrzej Pągowski przekazują makietę plakatu na ręce Basila Kerskiego, dyrektora ECS. Gdańsk, 16 grudnia 2015 r. (fot. Grzegorz Mehring / Archiwum ECS); Makietka plakatu – dar Andrzeja Pągowskiego ze Zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności (fot. Maciej Gach / Archiwum ECS)

w czasie premiery filmu oceniał, że „[d]rogą wielu zabiegów, prostych technologicznie, ale pracochłonnnych, przedmiot uległ stopieniu z podłożem, ale pozostało wrażenie reliefu, trójwymiarowości osiągniętej bez interwencji pędzla”⁷. Świadkiem tego typu poszukiwań artystycznych Bojko był już podczas studiów Pągowskiego. „Marzeniem grafika jest zrealizowanie plakatu w trwałym tworzywie, reliefowego z rozmalowanymi warstwami, prawdziwie trójwymiarowego. Właśnie to marzenie jest przedmiotem jego pracy studyjnej w uczelni”⁸ – odnotowywał krytyk w tekście z 1978 roku, po raz pierwszy podkreślając wpływ techniki artystycznej preferowanej przez Tadeusza Kantora na projekty Pągowskiego⁹.

D. Wellman, *Być jak Pągowski. Andrzej Pągowski w rozmowie z Dorotą Wellman*, Warszawa 2017, s. 66.

⁷ S. Bojko, *Plakat filmowy i coś jeszcze*, „Kino” 1981, nr 8, s. 45; cyt. za: Andrzej Pągowski. *Ilustrując filmy*, red. B. Kurowska, Łódź 2013, s. 46.

⁸ S. Bojko, *Plakat filmowy*, „Kino” 1978, nr 3, s. 64; cyt. za: Andrzej Pągowski. *Ilustrując filmy*, op. cit., s. 24.

⁹ Biografowie określili, że około 1959 roku Tadeusz Kantor „w celu wprowadzenia »rzeczywistości w sztukę« odnajduje przedmioty i materiały, które włącza w obraz”. Tak powstają kompozycje półprzestrzenne, w których aplikowane na płótnie używane, nierzadko zniszczone przedmioty (koperty, torby, parasole) przeistaczają obraz w relief (J.P. Cieślak, W. Kozioł, M. Kunińska, „Cały świat – samo życie”. *Rola materii w malarstwie Tadeusza Kantora*, „Artium Quaestiones” 2019, nr 29, s. 155); Por. M. Kitowska-Łysiak, *Tadeusz Kantor*, culture.pl/pl/tworca/tadeusz-kantor (dostęp 5.04.2023).

Przy górnej krawędzi makiety centralnie umieszczony jest tytuł filmu, napisany przez Pągowskiego odręcznie pismem swobodnie wzorowanym na solidarycy. Poniżej znajdują się nazwiska reżysera filmu, trojga aktorów występujących w głównych rolach oraz nazwa producenta filmu. Napisy te odbite są z liter tzw. letrasetu, suchej kalkomanii umożliwiającej punktową typografię – osiągnięcie efektu druku poprzez odbijanie czcionek ze specjalnych arkuszy z alfabetem¹⁰. Wzdłuż prawej krawędzi pracy artysta umieścił własny podpis.

Powstanie

Źródła zawierają niepełne, a niekiedy błędne informacje dotyczące tego projektu. Album biograficzny *Andrzej Pągowski. Ilustrując filmy* podaje, że powstał on w 1978 roku¹¹, co – ze zrozumiałych względów – nie może być prawdą. Nie tylko Andrzej Wajda nie pracował jeszcze nad *Człowiekiem z żelaza*, przede wszystkim nie zaszły jeszcze okoliczności historyczne, które film zainspirowały. Sądzę, że chodzi tu o pierwszy projekt, w którym autor wykorzystał pasyjny motyw rozłożonych ramion. „Najpierw był plakat *Piłat i inni* jako praca dyplomowa jeszcze na studiach. Gdy ogłoszono konkurs na plakat do nowego filmu Andrzeja Wajdy, na bazie poprzedniego plakatu stworzyłem ten z koszulą” – wspominał grafik¹². W rozmowie z autorem niniejszego tekstu sprecyzował, że plakatu do *Piłata i innych* ostatecznie nie zrealizował, w projekcie do *Człowieka z żelaza* wykorzystał i rozwinął pomysł, nad którym pracował w czasie studiów w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych w Poznaniu¹³.

¹⁰ *Letraset, punktowa typografia*, arte.tv/pl/videos/086962-009-A/gimnastyka (dostęp 5.04.2023). Zwracam uwagę, że przywołany film, przygotowany przez stację telewizyjną z dawnej tzw. Zachodniej Europy, nazywa letraset narzędziem pracy grafików niezależnych (kontrkulturowych) oraz niezamożnych wydawców. W PRL było to narzędzie pracy wszystkich grafików, odciętych przez system cenzury prewencyjnej od możliwości swobodnego zlecenia druków. Letraset to nazwa własna producenta kalkomanii, która w potocznej polszczyźnie przeszła na wszystkie produkty tego typu.

¹¹ *Andrzej Pągowski. Ilustrując filmy*, op. cit., s. 309.

¹² *Najlepsze plakaty...*, op. cit.

¹³ Rozmowa telefoniczna z Andrzejem Pągowskim z 28 sierpnia 2023 r., notatki w zbiorach autora [dalej: *Rozmowa*].

Zamknięty konkurs na plakat do *Człowieka z żelaza* ogłoszono jeszcze w trakcie produkcji filmu¹⁴. Pągowski został do niego zaproszony przez dział produkcji Zespołu Filmowego „X”¹⁵. Reżyser zobaczył jego plakat po raz pierwszy pod koniec realizacji zdjęć¹⁶. „Krwawe plecy¹⁷ odcisnięte na białym tle dawały skojarzenie aż zbyt dosłowne. Tym bardziej, że tytuł filmu napisany tzw. solidarycą dopowiadał całą resztę” – opisywał swoje pierwsze wrażenie Andrzej Wajda. Mimo rezerwy reżysera Pągowski wygrał¹⁸, a Wajda później obdarzył projekt hojnym komplementem: „Do tego plakatu warto było dorobić film...”¹⁹. Po sukcesie w Cannes²⁰ ruszyła produkcja materiałów promocyjnych do filmu – przygotowywanych w Zespole „X” pod kierownictwem Jerzego Diatłowickiego²¹, zleczanych do produkcji przez Zjednoczenie Rozpowszechniania Filmów²².

Druk offsetowy, wykonany w drukarni Agpol w Warszawie pod nadzorem autora, detale „nieco spłaszczył, wszelako zachował walory plastyczne projektu”, jak ocenił Szymon Bojko²³. Porównując projekt ze zbiorów ECS z gotowymi afiszami, zauważyć można, że w procesie przygotowania do druku nieco powiększono, obniżono i przesunięto w lewo pole z tytułem. Wyraźnie widać, że podpis artysty na drukowanych egzemplarzach jest inny niż złożony na makiecie.

¹⁴ O rozpoczęciu prac przez Wajdę informowała wysokonakładowa prasa już w listopadzie 1980 roku. Zob. *Człowiek z żelaza*, „Film” 1980, nr 34, s. 2.

¹⁵ Autor zastrzegł, że nie pamięta dokładnie, ale najprawdopodobniej zwróciła się do niego Barbara Pec-Ślesicka, kierownik produkcji Zespołu „X” (*Rozmowa*). Inaczej te okoliczności relacjonował w 2021 r.: w wypowiedzi filmowej wspominał, że sam zgłosił się do konkursu. Zob. *Oczami autora, czyli Andrzej Pągowski opowiada o swoich plakatach. Człowiek z żelaza*, fb.watch/jl-jSUY4KG/ (dostęp 5.04.2023).

¹⁶ *Andrzej Pągowski. Ilustrując filmy*, op. cit., s. 48.

¹⁷ Pomyłka reżysera, Pągowski precyzował, że odcisnął tors.

¹⁸ Zob. Archiwum Akt Nowych, Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie [dalej: AAN, GUKPPiW], 4390, *Andrzej Pągowski. Nota biograficzna*, k. 14; *Andrzej Pągowski*, red. M. Kurasiak, Warszawa 1989, s. 122.

¹⁹ *Andrzej Pągowski. Ilustrując filmy*, op. cit., s. 48.

²⁰ 27 maja 1981 roku film otrzymał Złotą Palmę, główną nagrodę Festiwalu Filmowego w Cannes, oraz nagrodę Jury Ekumenicznego.

²¹ *Na sukces trzeba popracować*, „Film” 1981, nr 26, s. 2.

²² „Człowiek z żelaza” 27 lipca, „Film” 1981, nr 27, s. 2.

²³ *Andrzej Pągowski. Ilustrując filmy*, op. cit., s. 46.

Plakat pasyjny w wersjach obcojęzycznych (francuskiej i angielskiej), zamówiony przez przedsiębiorstwo Film Polski do promocji zagranicznej, drukowano z dodanym w prawym dolnym rogu napisem informującym o głównej nagrodzie w Cannes (odpowiednio: *Palme D'Or Cannes '81* i *Golden Palm Cannes '81*). Zirykowało to Wajdę (wykształconego malarza) i Pągowskiego (autora, w którego projekt ingerowano), czułych na kwestie kompozycji²⁴.

Natomiast w kampanii promocyjnej filmu w PRL wykorzystywano równolegle kilka plakatów. Projekt Rafała Olbińskiego²⁵, z głową robotnika skrępowaną pękającą mutrą, oraz projekt Marcina Mroszczaka (ze zdjęciem Zbigniewa Kapuścika)²⁶, na którym w kieszeń drelichu robotnika jest wkomponowany wcześniejszy plakat autora do *Człowieka z marmuru*. Sam Andrzej Pągowski dodał kolejne: drugi – oparty na fotosie Renaty Pajchel – oraz trzeci – typograficzny (tzw. sztraf)²⁷.

Serwis internetowy *Gapla – Galeria plakatu filmowego* FilMOTEKI Narodowej – Instytutu Audiowizualnego błędnie podaje, że pasyjny plakat Andrzeja Pągowskiego zdobył tytuł najpopularniejszego plakatu lipca i sierpnia 1981 wśród czytelników „Życia Warszawy”²⁸. W rzeczywistości wyróżnienie to otrzymał drugi projekt, ze zdjęciem Renaty Pajchel „ekspresyjnie przetworzonym” – „pełen dynamiki, oszczędny kolorystycznie, rozegrany w czerniach i szarościach, z akcentami czerwonych plam” – jak informował stołeczny dziennik²⁹.

Obieg

Pasyjna symbolika zapewniła projektowi Pągowskiego rozpoznawalność w czasie, gdy trwał tzw. karnawał Solidarności, ale w euforię kilku miesięcy

²⁴ *Rozmowa*.

²⁵ Zob. *Człowiek z żelaza*, zbiory.ecs.gda.pl/items/show/4316 (dostęp 5.04.2023); *Człowiek z żelaza*, gapla.fn.org.pl/plakat/1517/cz-owiek-z-elaza.html (dostęp 5.04.2023).

²⁶ Zob. *Człowiek z żelaza*, zbiory.ecs.gda.pl/items/show/4318 (dostęp 5.04.2023); *Człowiek z żelaza*, gapla.fn.org.pl/plakat/112/cz-owiek-z-elaza.html (dostęp 5.04.2023).

²⁷ Polfilm, przedsiębiorstwo zajmujące się m.in. krajową promocją kinematografii w czasach PRL, zawsze zamawiało u grafików projekty w dwóch wariantach – graficznej i fotosowej (*Rozmowa*).

²⁸ *Człowiek z żelaza*, gapla.fn.org.pl/plakat/1410/cz-owiek-z-elaza.html (dostęp 5.04.2023).

²⁹ *Najpopularniejszy plakat miesiąca. Andrzej Pągowski laureatem*, „Życie Warszawy” 1981, nr 228, 1 października, s. 1–2. Zob. też *Andrzej Pągowski*, red. M. Kurasiak, op. cit., s. 26.

lata i jesieni 1980 roku – rok po strajku w Stoczni Gdańskiej im. Lenina i rejestracji związku – zaczęło się wkradać zmęczenie trudami życia codziennego i rozgoryczenie brakiem natychmiastowych efektów zmian. Jak zwracał uwagę Sergiusz Kowalski, w 1981 roku w społeczeństwie powszechna była moralistyczna perspektywa w interpretacji rzeczywistości – przekonanie, że rządzący są godni chrześcijańskiej litości³⁰. Z tym stanem wpisania „uznanych społecznie wątków tradycji socjalistycznej w ramy narodowo-katolickiego dziedzictwa”³¹ mocno rezonował „plakat Pągowskiego z wpisanym na osi symetrii zarysem krzyża, [który – przyp. A.B.] zawiera jakby aluzję do dwóch symboli – protestu i walki okupowanej krwią oraz do symbolu przebaczenia i pojednania”³².

Wielkopowierzchniowa grafika reklamowa, wystawiona latem 1981 roku u zbiegu Alej Jerozolimskich i ul. Marszałkowskiej w Warszawie na kilkumetrowej konstrukcji³³, funkcjonowała zatem jako religijne memento. Autorzy tego protobillboardu wybrali z projektu Pągowskiego jedynie czerwony odcisk torsu, poprzez umieszczenie go na jednolicie białym tle (zapewne mimowolnie) kierując skojarzenia w stronę Całunu Turyńskiego.

Uwagę zwraca również to, że w reklamie tej zamieniono oryginalny odręcznie wykonany przez Pągowskiego napis „Człowiek z żelaza” na napis zaprojektowany przez Jerzego Janiszewskiego użyty w czołówce filmu³⁴. Jest to ciekawy przykład stosowania wobec tego wariantu plakatu praktyki dekonstruowania, w czym można odnaleźć powinowactwo ze współczesną

³⁰ S. Kowalski, *Krytyka solidarnościowego rozumu. Studium z socjologii myślenia potoczego*, Warszawa 2009, s. 49–50.

³¹ Ibidem, s. 59.

³² Andrzej Pągowski. *Ilustrując filmy*, op. cit., s. 46.

³³ Zob. fotografia K. Burnatowicza ze zbiorów Ośrodka Karta, foto.karta.org.pl/nasze-zbiory/kolekcje/ok_0916_burnatowicz_krzysztof,20611,zdjecie.html (dostęp 5.04.2023); fotografia M. Czarnockiego ze zbiorów Ośrodka Karta, foto.karta.org.pl/nasze-zbiory/kolekcje/ok_1333_czarnocki_maciej,31154,zdjecie.html (dostęp 5.04.2023). Autor plakatu nie współpracował przy powstaniu tych reklam, aż do 2023 r. nie był świadomy, że istniały (*Rozmowa*).

³⁴ A. Szydłowska, *Od solidarycy do TypoPolu*, Wrocław 2018, s. 26. Jerzy Janiszewski także wziął udział w konkursie na plakat do filmu, reprodukcja jego projektu zachowała się w zbiorach Archiwum Andrzeja Wajdy w Muzeum Manggha. Zob. *Filmy Andrzeja Wajdy w światowym plakacie filmowym*, red. K. Zamysłowska, M. Kuźmicki, Łódź 2014, s. 234.

kulturą remiksu, o której pisał Lawrence Lessig³⁵. Poniekąd to sam Pągowski stworzył pole do takiego działania. „Z literami nigdy nie umiałem sobie radzić”³⁶ – stwierdził kiedyś samokrytycznie – co widać i w omawianym projekcie. Zapisany przez niego tytuł składa się z kanciastych liter o proporcjach bliskich kwadratowi³⁷. Janiszewski, tak jak to ma miejsce w ikonicznym znaku *Solidarność*, użył smukłych liter o obłych krawędziach oraz zrezygnował z odstępów między wyrazami (tu ryzykując czytelność całości). Napis Janiszewskiego stosowano w również remiksowanych plakatach pozostałych grafików³⁸, a i sam Pągowski użył go na projektach dopełniających ten pasywny (tj. na sztrafje i fotosowym).

Wprowadzenie stanu wojennego w PRL w grudniu 1981 roku nadało nową dynamikę obiegowi plakatów, a także nowe konteksty pracom tego artysty. Mieszkanka Gdańska zauważyła, że w 1982 roku podczas protestów przeciwko ustawie o nowych zasadach działania związków zawodowych (uderzającej *de facto* wyłącznie w *Solidarność*) na bramie nr 2 Stoczni Gdańskiej im. Lenina zawieszono wśród haseł plakat Pągowskiego do filmu *Robotnicy '80* z datą zaktualizowaną na „'82”³⁹. Właśnie takich wywrotowych interpretacji władza obawiała się najbardziej. Dlatego wobec plakatów filmowych zawczasu podejmowano najprostsze i najskuteczniejsze zabiegi – ograniczano nakład (np. w przypadku pasywnego plakatu *Człowieka* oficjalnie wydrukowano tylko

³⁵ Lessig zwracał uwagę, że remiks funkcjonuje współcześnie dzięki łatwości cyfrowego przetworzenia, ale istniał wcześniej, tylko „przez większość naszej historii był niemy”, „nieвозмоny do zrealizowania”, gdyż wymagał techniki – dostępnej, jak tutaj, specjalistycznym zespołom odpowiedzialnym za dekorację przestrzeni publicznej w PRL (idem, *Remiks. Aby sztuka i biznes rozkwitły w hybrydowej gospodarce*, Warszawa 2009, s. 88–89).

³⁶ D. Wróblewska, *Rozmowy z mistrzem: eksplozja na ścianie*, „Razem” 1989, nr 17, s. 13; cyt. za: Andrzej Pągowski, *Ilustrując filmy*, op. cit., s. 75.

³⁷ Niepowodzenie w zmierzeniu się z solidarycą jest tym bardziej zaskakujące, że Pągowski nieraz udowadniał, jak dokładnie potrafi naśladować innych autorów. Przykład z plakatami wykonanymi w stylu Waldemara Świerzego i Franciszka Starowieyskiego jest najbardziej spektakularny, ale nie jedyny. Gdy w 1979 r. do polskich kin wchodził francuski film animowany *12 prac Asterixa* (oryg. *Les 12 travaux d'Astérix*, reż. Henri Gruel, 1976), Andrzej Pągowski wykonał plakat z jego bohaterami, idealnie imitując kreskę Alberta Uderzo, autora oryginalnego komiksu. Zob. AAN, GUKPPIW, 4390, *Plakaty Andrzeja Pągowskiego*, k. 20; S. Bojko, *Plakat filmowy*, op. cit.

³⁸ Zob. adaptacja na bazie projektu Rafała Olbińskiego, napiorkowska.pl/portfolio/rafal-olbinski (dostęp 5.04.2023).

³⁹ E. Gierszewska-Vogels, *Zapiski ze zbuntowanego miasta*, Gdańsk 2022, s. 104.

Il. 3. Sztrafaj z napisem tytułowym Janiszewskiego, opatrzonym opisem przez Pągowskiego

Il. 4. Drugi plakat Pągowskiego, oparty na fotosie Renaty Pajchel

2000 egzemplarzy polskiej wersji). Reżyser Janusz Zaorski (plakat Pągowskiego do jego *Matki Królów* dopuszczono tylko do zagranicznej dystrybucji) tak tłumaczył to działanie: mniejszy nakład dawał nadzieję, że na plakat nie natknie się dygnitarz przemierzający limuzyną miasto⁴⁰. Dla Pągowskiego to wprzęgnięcie plakatu *Robotników '80* do „partyzanckiej” propagandy strajkowej mogło oznaczać jeszcze gest przebaczenia, ostatecznej akceptacji. Wspominał bowiem z goryczą, że ten plakat w 1980 roku bardzo skrytykowano, gdyż popełnił błąd, zakładając namalowanym na nim mężczyznom kaski górnicze zamiast stoczniowych⁴¹.

⁴⁰ Andrzej Pągowski. *Ilustrując filmy*, op. cit., s. 118.

⁴¹ Film *Robotnicy '80* (reż. Andrzej Chodakowski, Andrzej Zajączkowski, 1980) dokumentował negocjacje ze stroną rządową toczone w strajkującej Stoczni, a nie na Śląsku. O krytyce zob. A. Pągowski, D. Wellman, op. cit., s. 59–60.

Artystyczne wysmakowanie i wielorakość interpretacji zapewniły dalsze życie plakatowi pasyjnemu *Człowieka*. Dwukrotnie pojawił się jako element scenografii polskich filmów, dopełniając informacji o protagonistach fabuł. Oba dzieła zrealizowano w stanie wojennym, w warunkach utrudniających swobodną wypowiedź artystyczną, zatem z plakatu Pągowskiego filmy korzystały jako z symbolu o różnych konotacjach. W *Wigilii '81* Leszka Wosiewicza (realizacja 1982, premiera 1988) w mieszkaniu bohaterek – babki, matki i córki – pasyjny plakat dopełnia religijnej i niepodległościowej dekoracji ich domu. Jak pisał Krzysztof Kornacki, ewenementem jest tak jednoznaczna identyfikacja Solidarności jako ruchu narodowowyzwoleńczego i zarazem religijnego⁴². W latach 1982–1983 Krzysztof Tchórzewski realizował film *Stan wewnętrzny*, którego bohaterowie na różny sposób rewidowali swoje życiowe strategie po wprowadzeniu stanu wojennego. Wydaje się naturalne, że jeden z nich – dziennikarz, gorący zwolennik Solidarności – ma w mieszkaniu plakat Pągowskiego wyeksponowany na poczesnym miejscu. Patrząc jednak na to, że kreuje go Marian Opania – w *Człowieku z żelaza* występujący jako niesławny redaktor Winkel – nie sposób nie dostrzec jednego z wielu metaznaczeń w *Stanie wewnętrznym*⁴³. Film miał premierę w 1989 roku, gdy w PRL ruszył proces demokratycznych przemian, wcześniej był niecenzuralny, jak wszystkie narracje wspierające czy choćby neutralnie przedstawiające Solidarność⁴⁴.

⁴² K. Kornacki, A. Bilecki, *Solidarność na ekranie. Wizerunki fabularne*, Gdańsk 2024, s. 69.

⁴³ Jego nazwisko – Maciej Szumiński – to czytelna aluzja do Macieja Szumowskiego, redaktora naczelnego „Gazety Krakowskiej”, wyrzuconego w stanie wojennym z partyjnego organu za sprzyjanie Solidarności (*Maciej Szumowski*, encysol.pl/es/encyklopedia/biogramy/19045,Szumowski-Maciej.html (dostęp 1.09.2023)). Nastolatka w koszulce z tytułem filmu zapisanym solidarycą po francusku, *L'homme de fer*, zobaczyć można już w filmie telewizyjnym *Fik-Mik* (reż. Marek Nowicki, 1981). Koszulki takie były częścią kampanii promującej film podczas festiwalu w Cannes (zob. fotografia Jerzego Kośnika ze Zbiorów ECS, zbiory.ecs.gda.pl/items/show/5622 (dostęp 1.09.2023)). Film Nowickiego, zrealizowany w okresie tzw. karnawału Solidarności, także czekał na premierę do końcówki PRL.

⁴⁴ Plakaty Pągowskiego ogólnie wydawały się scenografom zgrabnym elementem dekoracyjnym, bo podobne przykłady można odnaleźć w kinie polskim (*Ucieczka z kina „Wolność”*, reż. Wojciech Marczewski, 1990 – tu widać plakat do *Wall Street* (reż. Oliver Stone, 1987)) i zagranicznym (we francuskiej komedii *La fiancée qui venait du froid* (reż. Charles Nemes, 1983) polscy studenci zabrali do Paryża plakat Pągowskiego do filmu *W biały dzień* (reż. Edward Zebrowski, 1980)).

Pasyjny plakat Pągowskiego z początku też trafił na indeks. Jeszcze w 1984 roku cenzura spowodowała usunięcie go z wystawy *Plakat w 40-leciu PRL* w Muzeum Plakatu w Wilanowie (dywagować można, czy skojarzenie „zakrwawionej męskiej koszuli”, jak precyzyjnie pisali cenzorzy, z jubileuszem nie było nazbyt wywrotowe)⁴⁵. W 1988 roku Andrzej Pągowski był jednym z blisko 400 artystów, którzy zaprezentowali się na Ogólnopolskiej Wystawie Młodej Plastyki „Arsenał ’88”. Tam na ekspozycję trafiła makietka pasyjnego plakatu, zaaranżowana przez artystę jako instalacja w otoczeniu rozpiętych koszul⁴⁶. Nawet blacha trapezowa, wykorzystana jako dekoracja do hali, w której odbywała się wystawa, podbijała skojarzenia z etosem Solidarności. A to za sprawą fizycznego podobieństwa materiału do blaszanego pokrycia wartowni bramy nr 2 Stoczni Gdańskiej, na której zawieszono postulaty strajkujących w 1980 roku (słynne tablice, dzisiaj eksponowane w Europejskim Centrum Solidarności). „W panującej wówczas atmosferze wyczuwało się jakieś symptomy zmian, które miały niebawem nastąpić” – wspominał Pągowski⁴⁷. Wkrótce artysta znów „powąchał czas”⁴⁸: w listopadzie 1989 roku, niedługo przed upadkiem muru, pokazywał pasyjny plakat na wystawie indywidualnej *Die Stadt der Plakate* w Berlinie⁴⁹. W styczniu 1990 roku na aukcji charytatywnej *Artyści*

⁴⁵ AAN, GUKPPIW, 3919, *Informacja o ingerencjach dokonanych w lipcu 1984 roku*, k. 137. Interwencja urzędu z Mysiej dotyczyła dzieła, nie twórcy. Pągowski w latach 80. pracował nieustannie dla państwowych instytucji. W 1982 r. partyjny periodyk „Sugestie”, poświęcony zagadnieniom propagandy wizualnej, gratulował mu nagrody w międzynarodowym konkursie „Plakat w walce o pokój, bezpieczeństwo i współpracę” („Sugestie” 1982, nr 3–4, s. 32–III str. okładki). Projekt Pągowskiego zawierał sylwetkę gołębia, wypełnioną słowem „pokój” w różnych językach i alfabetach, rysunek komentuje hasło *Мир дело всех и каждого* (pol. *Pokój jest zadaniem wszystkich*). W 1985 r. pismo wspomniało o Pągowskim, gdy otrzymał drugą nagrodę w konkursie Krajowej Agencji Wydawniczej na plakat z okazji 40. rocznicy zakończenia II wojny światowej („Sugestie” 1985, nr 2, III str. okładki).

⁴⁶ *Polska Kronika Filmowa* 88/33, 35mm.online/vod/kroniki/polska-kronika-filmowa-88-33 (dostęp 5.04.2023).

⁴⁷ B. Tumiłowicz, *Arsenał ’88 – 20 lat później*, tygodnikprzeгляд.pl/arsenal-88-20-lat-pozniej (dostęp 5.04.2023).

⁴⁸ Określenie rzeźbiarza Xawerego Dunikowskiego, trwale związane z Andrzejem Wajdą. Zob. K. Kornacki, *Stan wojenny a kino. Kolejny rekonesans*, pleograf.pl/index.php/stan-wojenny-a-kino-kolejny-rekonesans (dostęp 5.04.2023).

⁴⁹ Zob. *Być jak Pągowski*, op. cit., s. 338; *Zachęta: „Miasto plakatów” Andrzeja Pągowskiego*, „Sugestie” 1989, nr 12, III str. okładki.

dla Rzeczypospolitej uzyskał 260 tys. złotych na fundusz pomocy dla rządu Tadeusza Mazowieckiego za egzemplarz angielskiej wersji plakatu⁵⁰.

W latach 90. XX wieku pasyjne nawiązania w sztuce, takie jak u Pągowskiego, stały się przedmiotem szczególnych analiz. Istniejąca nawet w kodeksie karnym PRL (z 1969 roku) kategoria obrazu uczuć religijnych była często przywoływana w debacie publicznej, a także w salach sądowych⁵¹. W związku z analizowanym plakatem można przypomnieć protesty przeciwko kampanii reklamowej przed polską premierą filmu *Skandalista Larry Flynt (The People vs. Larry Flynt)*, reż. Miloš Forman, 1996) w 1997 roku⁵². Plakat do tego obrazu, przedstawiający protagonistę rozpartego na łonie kobiety w pozie z szeroko rozłożonymi ramionami, był świadomym nawiązaniem do wizerunku cierpienia Chrystusa. W XXI wieku Andrzej Pągowski kilkakrotnie wracał do motywu pasyjnego, włączając się do trwających debat czy samemu je rozpoczynając – np. w 2010 roku w projekcie dla akcji społecznej *Oddajcie krzyż Chrystusowi* (wokół krzyża ustawianego na Krakowskim Przedmieściu dla upamiętnienia ofiar katastrofy prezydenckiego samolotu) czy w 2011 roku na afiszu spektaklu *Skazani na Shawshank* w Teatrze Syrena. Skrajne reakcje wywoływało sięgnięcie po wizerunek Chrystusa. W 2012 roku żywe protesty wywołał plakat do spektaklu *Boski spór* w Teatrze Jaracza w Olsztynie, zawierający sylwetkę ukrzyżowanego Chrystusa odwróconą głową w dół⁵³.

Zakończenie

Siła i subtelność zestawienia pasji z losem bohatera filmu Wajdy stworzyły legendę, której w końcu poddał się nawet sam autor. W 2021 roku na wystawie *Wajda na nowo* grafik zaprezentował nowe projekty plakatów do wszystkich sześćdziesięciu filmów Andrzeja Wajdy. W jednym przypadku zasłonił się pamięcią o reżyserze: „Nie mogłem zrobić nowego plakatu do filmu »Człowiek

⁵⁰ Zob. materiał „Wiadomości” TVP z 13 stycznia 1990, youtube.com/watch?v=msOfiPEyIhQ (dostęp 5.04.2023).

⁵¹ J. Dąbrowski, A. Demenko, *Cenzura w sztuce polskiej po 1989 roku. Aspekty prawne*, t. 1, Warszawa 2014, s. 165–173, 199–202.

⁵² S. Podemski, *Oskarżony plakat*, „Polityka” 1997, nr 10, s. 62; J. Dąbrowski, *Cenzura w sztuce polskiej po 1989 roku. Artyści, sztuka i polityka*, t. 2, Warszawa 2014, s. 207–209.

⁵³ M. Bełza, *Olsztyn. Chrystus na teatralnym plakacie rozpetał konflikt*, e-teatr.pl/olsztyn-chrystus-na-teatralnym-plakacie-rozpetal-konflikt-a145719 (dostęp 5.04.2023).

z żelaza», bo Andrzej by mi pewnie tego nie darował⁵⁴. Dlatego wykonał prostą adaptację z poziomego oryginału na format pionowy (usuwając ramiona, a dodając rozłożone poły koszuli w dolnej części) – na czym projekt z 1981 roku wyraźnie traci⁵⁵.

Na bazie opinii Jakuba Dąbrowskiego o kazusie wspomnianego plakatu filmu *Skandalista Larry Flynt*⁵⁶ można wyznaczyć elementy pozwalające określić omawiany plakat Andrzeja Pągowskiego jako składnik kultury wizualnej (reklamy), który został obiektem sztuki. Choć był on rozpowszechniany metodą mechanicznego powielania w wielu egzemplarzach i pełnił funkcję użytkową, to eksponowany masowo niósł niepohamowanie przekaz pozwalający na wielowymiarową interpretację, a ostatecznie przyniósł autorowi rozpoznawalność niezależną od sukcesu filmu, który zapowiadał. Brak podporządkowania wizualnej metafory plakatu kinowego jego użytkowej funkcji niesienia informacji o tytule i twórcach to jedna z najlepszych, najbardziej wyróżniających cech Polskiej Szkoły Plakatu⁵⁷.

Pasyjny projekt Pągowskiego wzbogacany jest o nowe konteksty. Wystawie *Ukryte, wypowiedziane, przypomniane* w Europejskim Centrum Solidarności towarzyszyła instalacja artystyczna *Trzy krzyże*. Kilukrotne powiększenia plakatów *Człowieka z żelaza* w wersji polskiej, francuskiej i angielskiej umieszczone zostały na szklanej ścianie w ogrodzie zimowym budynku ECS⁵⁸. Zestawienie to ujawniło skojarzenie z pobliskim pomnikiem Poległych Stoczniovców 1970 (widocznym także ze środka budynku dzięki przeszklonej przerwie w fasadzie ECS) i to zarówno w formie fizycznej – pomnik składa się z trzech krzyży połączonych ramionami – jak i na poziomie wywoływanych emocji – symbolika cierpienia bohatera filmu zyskiwała konkretny związek

⁵⁴ *Wajda na nowo. Wirtualny spacer*, skanowanie.xyz/ckis-pagowski (dostęp 5.04.2023).

⁵⁵ Prekursorami tej praktyki byli organizatorzy pokazu filmów Andrzeja Wajdy w Grodnie w 2014. Projekt pasyjny Pągowskiego mechanicznie przycięto, pozostawiając centralną część jako pionowy plakat. Zob. *Filmy Andrzeja Wajdy w światowym plakacie filmowym*, Łódź 2014 [reprodukcja plakatu *Хроніки Анджэя Вайды. Паказы фільмаў* na wyklejce okładki].

⁵⁶ J. Dąbrowski, op. cit., s. 209.

⁵⁷ Elizabeth E. Guffey, *Posters. A Global History*, London 2015 (wyd. elektroniczne), s. 144.

⁵⁸ *Trzy krzyże. Instalacja artystyczna*, ecs.gda.pl/title,pid,814.html (dostęp 5.04.2023). Kuratorką instalacji była Agnieszka Baclawska-Kornacka z Działu Archiwum i Organizacji Wystaw ECS.

z ofiarami Grudnia 1970 roku. Jest to jak dotąd najmocniejsza pointa dla pozafilmowych losów plakatu Andrzeja Pągowskiego⁵⁹.

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych, Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie, 3919, *Informacja o ingerencjach dokonanych w lipcu 1984 roku*.
- Archiwum Akt Nowych, Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie, 4390, *Plakaty Andrzeja Pągowskiego*.
- Archiwum Akt Nowych, Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie, 4390, *Andrzej Pągowski. Nota biograficzna*.
- Dział Dokumentacji Filmowej ECS, *Epitafium pamięci ofiar Grudnia '70 w 35. rocznicę odsłonięcia pomnika Poległych Stoczniovców 1970* (zapis wideo).
- Notatki z rozmowy telefonicznej z Andrzejem Pągowskim z 28 sierpnia 2023, archiwum autora.

2. Prasa

- [Tekst bez tytułu, dotyczący konkursu międzynarodowego na plakat poświęcony tematyce pokojowej], „Sugestie” 1982, nr 3–4.
- [Tekst bez tytułu, dotyczący konkursu na temat 40. rocznicy zakończenia II wojny światowej], „Sugestie” 1985, nr 2.
- Bojko Szymon, *Plakat filmowy*, „Kino” 1978, nr 3.
- Bojko Szymon, *Plakat filmowy i coś jeszcze*, „Kino” 1981, nr 8.
- „Człowiek z żelaza” 27 lipca, „Film” 1981, nr 27.
- Człowiek z żelaza, „Film” 1980, nr 34.
- Najpopularniejszy plakat miesiąca. Andrzej Pągowski laureatem*, „Życie Warszawy” 1981, nr 228.
- Na sukces trzeba popracować*, „Film” 1981, nr 26.
- Podemski Stanisław, *Oskarżony plakat*, „Polityka” 1997, nr 10.
- Wróblewska Dorota, *Rozmowy z mistrzem: Eksplozja na ścianie*, „Razem” 1989, nr 17.
- Zachęta: „Miasto plakatów” Andrzeja Pągowskiego*, „Sugestie” 1989, nr 12.

3. Literatura

- Cieślak Jan P., Kozioł Wiktoria, Kunińska Magdalena, *„Cały świat – samo życie”. Rola materii w malarstwie Tadeusza Kantora*, „Artium Quaestiones” 2019, nr 29.
- Dąbrowski Jakub, Demenko Anna, *Cenzura w sztuce polskiej po 1989 roku*, t. 1–2, Fundacja Kultura Miejsca, Warszawa 2014.
- Guffey Elizabeth E., *Posters. A Global History*, London 2015 (wyd. elektroniczne).

⁵⁹ Ekspozycja, udostępniana w latach 2015–2016, jest nadal widoczna w spacerze Street View po budynku ECS. Zob. *Europejskie Centrum Solidarności*, goo.gl/maps/1TN7Q3ZfM-PQnAmci7 (dostęp 5.04.2023).

- Kowalski Sergiusz, *Krytyka solidarnościowego rozumu. Studium z socjologii myślenia potocznoego*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009.
- Kornacki Krzysztof, Bilecki Arkadiusz, *Solidarność na ekranie. Wizerunki fabularne*, Instytut Dziedzictwa Solidarności, Gdańsk 2024.
- Kurasiak Małgorzata (red.), *Andrzej Pągowski*, CBWA, Warszawa 1989.
- Kurowska Barbara, *Andrzej Pągowski. Ilustrując filmy*, Muzeum Kinematografii, Łódź 2013.
- Lessig Lawrence, *Remiks. Aby sztuka i biznes rozkwiły w hybrydowej gospodarce*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009.
- Pągowski Andrzej, Wellman Dorota, *Być jak Pągowski. Andrzej Pągowski w rozmowie z Dorotą Wellman*, Agora, Warszawa 2017.
- Szydłowska Agata, *Od solidarycy do TypoPolo*, Ossolineum, Wrocław 2018.
- Zamysłowska Krystyna, Kuźmicki Mieczysław, *Filmy Andrzeja Wajdy w światowym plakacie filmowym*, Muzeum Kinematografii, Łódź 2014.

4. Źródła internetowe

- [Adaptacja na bazie projektu Rafała Olbińskiego], napiorkowska.pl/portfolio/rafal-olbinski (dostęp 5.04.2023).
- Bełza Marta, *Olsztyn. Chrystus na teatralnym plakacie rozpetał konflikt*, e-teatr.pl/olsztyn-chrystus-na-teatralnym-plakacie-rozpetal-konflikt-a145719 (dostęp 5.04.2023).
- Człowiek z żelaza*, gapla.fn.org.pl/plakat/112/cz-owiek-z-elaza.html (dostęp 5.04.2023).
- Człowiek z żelaza*, gapla.fn.org.pl/plakat/1410/cz-owiek-z-elaza.html (dostęp 5.04.2023).
- Człowiek z żelaza*, gapla.fn.org.pl/plakat/1517/cz-owiek-z-elaza.html (dostęp 5.04.2023).
- Człowiek z żelaza*, zbiory.ecs.gda.pl/items/show/4316 (dostęp 5.04.2023).
- Człowiek z żelaza*, zbiory.ecs.gda.pl/items/show/4318 (dostęp 5.04.2023).
- Europejskie Centrum Solidarności*, goo.gl/maps/1TN7Q3ZfMPQnAmci7 (dostęp 5.04.2023).
- Fotografia Jerzego Kośnika ze Zbiorów ECS, zbiory.ecs.gda.pl/items/show/5622 (dostęp 1.09.2023).
- Fotografia Krzysztofa Burnatowicza ze zbiorów Ośrodek Karta, foto.karta.org.pl/nasze-zbiory/kolekcje/ok_0916_burnatowicz_krzysztof,20611,zdjecie.html (dostęp 5.04.2023).
- Fotografia Macieja Czarnockiego ze zbiorów Ośrodek Karta, foto.karta.org.pl/nasze-zbiory/kolekcje/ok_1333_czarnocki_maciej,31154,zdjecie.html (dostęp 5.04.2023).
- Kitowska-Łysiak Małgorzata, *Tadeusz Kantor*, culture.pl/pl/tworca/tadeusz-kantor (dostęp 5.04.2023).
- Kornacki Krzysztof, *Stan wojenny a kino. Kolejny rekonesans*, pleograf.pl/index.php/stan-wojenny-a-kino-kolejny-rekonesans (dostęp 5.04.2023).
- Letraset, punktowa typografia*, arte.tv/pl/videos/086962-009-A/gimnastyka (dostęp 5.04.2023).
- Maciej Szumowski*, encysol.pl/es/encyklopedia/biogramy/19045,Szumowski-Maciej.html (dostęp 1.09.2023).
- Materiał „Wiadomości” TVP z 13 stycznia 1990, youtube.com/watch?v=msOfiPEYIhQ (dostęp 5.04.2023).
- Najlepsze plakaty Andrzeja Pągowskiego. Człowiek z żelaza*, opinie.wp.pl/najlepsze-plakaty-andrzeja-pagowskiego-6039771840754817g/9 (dostęp 5.04.2023).

Oczami autora, czyli Andrzej Pągowski opowiada o swoich plakatach. Człowiek z żelaza, fb.watch/jI-jSUY4KG/ (dostęp 5.04.2023).

Polska Kronika Filmowa 88/33, 35mm.online/vod/kroniki/polska-kronika-filmowa-88-33 (dostęp 5.04.2023).

Prototyp plakatu promującego film Andrzeja Wajdy „Człowiek z żelaza”, zbiory.ecs.gda.pl/items/show/4970 (dostęp 5.04.2023).

Trzy krzyże. Instalacja artystyczna, ecs.gda.pl/title,pid,814.html (dostęp 5.04.2023).

Tumiłowicz Bronisław, *Arsenal '88 – 20 lat później*, tygodnikprzeklad.pl/arsenal-88-20-lat-pozniej (dostęp 5.04.2023).

Wajda na nowo. Wirtualny spacer, skanowanie.xyz/ckis-pagowski (dostęp 5.04.2023).

Wystawa „Ukryte, wypowiedziane, przypomniane”, ecs.gda.pl/title,pid,819.html (dostęp 5.04.2023).

***Man of Iron* by Andrzej Pągowski. The Non-Cinematic Life of a Movie Poster**

“A film about Solidarity”, as *Man of Iron* was briefly described, gained fame in Poland and international recognition. The film’s promoters had to face the daunting task of saying something new about the film that had been well-known even before its premiere. Here was an acclaimed director taking on a subject that was famous all over the world: the birth of an official opposition movement in a country ruled by a communist dictatorship. The most suitable metaphor was created by Andrzej Pągowski, a young graphic designer experienced in working with film. He opted for religious associations which resonated particularly strongly in a society which, thanks to the Solidarity thaw, had become increasingly bolder in introducing Christian symbolism to the public space. Over the course of forty years, the poster has been subjected to numerous reinterpretations, some of which came from the author of the original.

Keywords: Andrzej Wajda, Andrzej Pągowski, *Man of Iron*, the passion of Christ

Słowa kluczowe: Andrzej Wajda, Andrzej Pągowski, *Człowiek z żelaza*, męka Chrystusa

Data przesłania tekstu: 17.04.2023

Data zakończenia procesu recenzyjnego: 24.04.2024

Data przyjęcia tekstu do publikacji: 25.08.2024